

॥ समर्थ रामदासांचा दासबोध दशक १६ ॥

दशक सोळावा । । : । सप्ततिन्वय
समास पहिला । । : । वाल्मीकि स्तवननिरूपण
॥ श्रीरामसमर्थ ॥
धन्य धन्य तो वाल्मीक । ऋषीमाजी पुण्यश्लोक ।
जयाचेन हा त्रिलोक्य । पावनजाला ॥ १ ॥
भविष्य आणी शतकोटी । हें तों नाही देखिलें दृष्टी ।
धांडोळितां सकळ सृष्टि । श्रुत नव्हे ॥ २ ॥
भविष्याचें येक वचन । कदाचित जालें प्रमाण ।
तरी आश्चर्य मानिती जन । भूमंडळीचे ॥ ३ ॥
नसतां रघुनाथअवतार । नाही पाहिला शास्त्राधार ।
रामकथेचा विस्तार । विस्तारिला जेणें ॥ ४ ॥
ऐसा जयाचा वाग्विळास । ऐकोनी संतोषला महेश ।
मग विभागिलें त्रयलोक्यास । शतकोटी रामायेण ॥ ५ ॥
ज्याचें कवित्व शंकरें पाहिलें । इतरां न वचे अनुमानलें ।
रामउपासकांसी जालें । परम समाधान ॥ ६ ॥
ऋषी होते थोर थोर । बहुती केला कवित्वविचार ।
परी वाल्मीकासारिखा कवेश्वर । न भूतो न भविष्यति ॥ ७ ॥
पूर्वी केली दृष्ट कर्म । परी पावन जाला रामनाम ।
नाम जपतां दृढ नेम । पुण्यें सीमा सांडिली ॥ ८ ॥
उफराटे नाम म्हणतां वाचें । पर्वत फुटले पापाचे ।
ध्वज उभारले पुण्याचे । ब्रह्मांडावरुते ॥ ९ ॥
वाल्मीकें जेथें तप केलें । तें वन पुण्यपावन जालें ।
शुष्क काष्ठीं अंकुर फुटले । तपोबळें जयाच्या ॥ १० ॥
पूर्वी होता वाल्हाकोळी । जीवघातकी भूमंडळीं ।
तोचि वंदिजे सकळीं । विबुधीं आणि ऋषेश्वरीं ॥ ११ ॥
उपरती आणि अनुताप । तेथें कैचें उरेल पाप ।
देह्यांततपें पुण्यरूप । दुसरा जन्म जाला ॥ १२ ॥
अनुतापें आसन घातलें । देह्यांचें वारुळ जालें ।
तेंचि नाम पुढें पडिलें । वाल्मीक ऐसें ॥ १३ ॥
वारुळास वाल्मीक बोलिजे । म्हणोनि वाल्मीक नाम साजे ।
जयाच्या तीव्र तपें झिजे । हृदय तापसाचें ॥ १४ ॥
जो तापसांमाजीं श्रेष्ठ । जो कवेश्वरामधें वरिष्ठ ।
जयाचें बोलणें पष्ट । निश्चयाचें ॥ १५ ॥
जो निष्ठावंतांचें मंडण । रघुनाथभक्तांचें भूषण ।
ज्याची धारणा असाधारण । साधकां सदृढ करी ॥ १६ ॥
धन्य वाल्मीक ऋषेश्वर । समर्थांचा कवेश्वर ।
तयासी माझा नमस्कार । साष्टांगभावे ॥ १७ ॥

वाल्मीक ऋषी बोलिला नसता । तरी आम्हांसी कैची रामकथा ।
म्हणोनियां समर्था । काय म्हणोनी वर्णावे ॥ १८ ॥
रघुनाथकीर्ति प्रगट केली । तेणें तयची महिमा वाढली ।
भक्त मंडळी सुखी जाली । श्रवणमात्रें ॥ १९ ॥
आपुला काळ सार्थक केला । रघुनाथकीर्तिमधें बुडाला ।
भूमंडळीं उधरिला । बहुत लोक ॥ २० ॥
रघुनाथ भक्त थोर थोर । महिमा जयांचा अपार ।
त्या समस्तांचा किंकर । रामदास म्हणे ॥ २१ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
वाल्मीकस्तवननिरूपणनाम समास पहिला ॥

समास दुसरा । । : । सूर्यस्तवननिरूपण
॥ श्रीरामसमर्थ ॥
धन्य धन्य हा सूर्यवौश । सकळ वौशामधें विशेष ।
मार्तंडमंडळाचा प्रकाश । फांकला भूमंडळीं ॥ १ ॥
सोमाआंगीं आहे लांछन । पक्षा येका होय क्षीण ।
रविकिर्ण फांकता आपण । कळाहीन होये ॥ २ ॥
याकारणें सूर्यापुढें । दुसरी साम्यता न घडे ।
जयाच्या प्रकाशें उजेडे । प्राणीमात्रासी ॥ ३ ॥
नाना धर्म नाना कर्म । उत्तमं मध्यमं अधमं ।
सुगमं दुर्गमं नित्य नेम । सृष्टीमधें चालती ॥ ४ ॥
वेदशास्त्रें आणी पुराणें । मंत्र यंत्र नाना साधनें ।
संध्या स्नान पूजाविधानें । सूर्येविण बापुडीं ॥ ५ ॥
नाना योग ना मते । पाहो जातां असंख्यातें ।
जाती आपुलाल्या पंथें । सूर्यउदय जालियां ॥ ६ ॥
प्रपंचिक अथवा परमार्थिक । कार्य करणें कोणीयेक ।
दिवसेंविण निरार्थक । सार्थक नव्हे ॥ ७ ॥
सूर्याचें अधिष्ठान डोळे । डोळे नसतां सर्व आंधळे ।
याकारणें कांहीच न चले । सूर्येविण ॥ ८ ॥
म्हणाल अंध कवित्वें करिती । तरी हेहि सूर्याचीच गती ।
थंड जालियां आपुली मती । मग मतिप्रकाश कैचा ॥ ९ ॥
उष्ण प्रकाश तो सूर्याचा । शीत प्रकाश तो चंद्राचा ।
उष्णत्व नस्तां देह्याचा । घात होये ॥ १० ॥
याकारणें सूर्येविण । सहसा न चले कारण ।
श्रोते तुम्ही विचक्षण । शोधून पाहा ॥ ११ ॥
हरिहरांच्या अवतरमूर्ती । शिवशक्तीच्या अनंत वेक्ती ।
यापूर्वी होता गभस्ती । आतां हि आहे ॥ १२ ॥
जितुके संसारासि आले । तितुके सूर्याखालें वर्तले ।
अंती देहे त्यागून गेले । प्रभाकरादेखतां ॥ १३ ॥

चंद्र ऐलीकडे जाला । क्षीरसागरीं मधून काढिला ।
 चौदा रत्नांमधे आला । बंधु लक्ष्मीचा ॥ १४ ॥
 विश्वचक्षु हा भास्कर । ऐसें जाणती लाहानथोर ।
 याकारणें दिवाकर । श्रेष्ठांहून श्रेष्ठ ॥ १५ ॥
 अपार नभमार्ग क्रमणें । ऐसेंचि प्रत्यहीं येणें जाणें ।
 या लोकोपकाराकारणें । आज्ञा समर्थाची ॥ १६ ॥
 दिवस नस्तां अंधकार । सर्वांसी नकळे सारासार ।
 दिवसेंविण तश्कर । कां दिवाभीत पक्षी ॥ १७ ॥
 सूर्यापुढें आणिक दुसरें । कोण आणावें सामोरें ।
 तेजोरासी निधरिं । उपमेरहित ॥ १८ ॥
 ऐसा हा सविता सकळांचा । पूर्वज होय रघुनाथाचा ।
 अगाध महिमा मानवी वाचा । काये म्हणोनि वर्णावी ॥ १९ ॥
 रघुनाथवौश पूर्वापर । येकाहूनि येक थोर ।
 मज मतिमंदास हा विचार । काये कळे ॥ २० ॥
 रघुनाथाचा समुदाव । तेथें गुंतला अंतर्भाव ।
 म्हणोनी वर्णितां महत्व । वाग्दुर्बळ मी ॥ २१ ॥
 सकळ दोषाचा परिहार । करितां सूर्यास नमस्कार ।
 स्फूर्ति वाढे निरंतर । सूर्यदर्शन घेतां ॥ २२ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 सूर्यस्तवननिरूपणनाम समास दुसरा ॥

समास तिसरा । । । । पृथ्वीस्तवननिरूपण
 ॥ श्रीरामसमर्थ ॥
 धन्य धन्य हे वसुमती । इचा महिमा सांगों किती ।
 प्राणीमात्र तितुके राहाती । तिच्या आधारें ॥ १ ॥
 अंतरिक्ष राहाती जीव । तोहि पृथ्वीचा स्वभाव ।
 देहे जड नस्तां जीव । कैसे तगती ॥ २ ॥
 जाळिती पोळिती कुदळिती । नांगरिती उकरिती खाणती ।
 मळ मूत्र तिजवरी करिती । आणी वमन ॥ ३ ॥
 नासकें कुजकें जर्जर । पृथ्वीविण कैंची थार ।
 देह्यांतकाळीं शरीर । तिजवरी पडे ॥ ४ ॥
 बरें वाईट सकळ कांहीं । पृथ्वीविण थार नाही ।
 नाना धातु द्रव्य तें हि । भूमीचे पोटीं ॥ ५ ॥
 येकास येक संव्हारिती । प्राणी भूमीवरी असती ।
 भूमी सांडून जाती । कोणीकडे ॥ ६ ॥
 गड कोठ पुरें पट्टणें । नाना देश कळती अटणें ।
 देव दानव मानव राहाणें । पृथ्वीवरी ॥ ७ ॥
 नाना रत्नें हिरे परीस । नाना धातु द्रव्यांश ।
 गुप्त प्रगट कराव्यास । पृथ्वीविण नाही ॥ ८ ॥
 मेरुमांदार हिमाचळ । नाना अष्टकुळाचळ ।
 नाना पक्षी मछ्र व्याळ । भूमंडळी ॥ ९ ॥
 नाना समुद्रापैलीकडे । भोंवतें आवर्णोदका कडे ।
 असंभाव्य तुटले कडे । भूमंडळाचे ॥ १० ॥
 त्यामधें गुप्त विवरें । लाहानथोरें अपारें ।

तेथें निबिड अंधकारें । वस्ती कीजे ॥ ११ ॥
 आवर्णोदक तें अपार । त्याचा कोण जाणे पार ।
 उदंड दाटले जळचर । असंभाव्य मोठे ॥ १२ ॥
 त्या जीवनास आधार पवन । निबिड दाट आणी घन ।
 फुटों शकेना जीवन । कोणेकडे ॥ १३ ॥
 त्या प्रभंजनासी आधार । कठिणपणें अहंकार ।
 ऐसा त्या भूगोळाचा पार । कोण जाणे ॥ १४ ॥
 नाना पदार्थांच्या खाणी । धातुरत्नांच्या दाटणी ।
 कल्पतरु चिंतामणी । अमृतकुंडें ॥ १५ ॥
 नाना दीपें नाना खंडें । वसती उद्वसें उदंडें ।
 तेथें नाना जीवनाचीं बंडें । वेगळालीं ॥ १६ ॥
 मेरुभोंवते कडे कापले । असंभाव्य कडोसें पडिलें ।
 निबिड तरु लागले । नाना जिनसी ॥ १७ ॥
 त्यासन्निध लोकांलोक । जेथें सूर्याचें फिरे चाक ।
 चंद्रादि द्रोणाद्रि मैनाक । माहां गिरी ॥ १८ ॥
 नाना देशीं पाषाणभेद । नाना जिनसी मृत्तिकाभेद ।
 नाना विभूति छंद बंद । नाना खाणी ॥ १९ ॥
 बहुरत्न हे वसुंदरा । ऐसा पदार्थ कैचा दुसरा ।
 अफट पडिलें सैरावैरा । जिकडे तिकडे ॥ २० ॥
 अवधी पृथ्वी फिरोन पाहे । ऐसा प्राणी कोण आहे ।
 दुजी तुळणा न साहे । धरणीविषीं ॥ २१ ॥
 नाना वल्ली नाना पिकें । देसोदेसी अनेकें ।
 पाहां जातां सारिख्या सारिखें । येक हि नाही ॥ २२ ॥
 स्वर्ग मृत्यु आणिपाताळें । अपूर्व रचिलीं तीन ताळें ।
 पाताळलोकीं माहां व्याळें । वस्ती कीजे ॥ २३ ॥
 नान वल्ली बीजांची खाणी । ते हे विशाल धरणी ।
 अभिनव कर्त्याची करणी । होऊन गेली ॥ २४ ॥
 गड कोठ नाना नगरें । पुरें पट्टणें मनोहरें ।
 सकळां ठाई जगदेश्वरें । वस्ती कीजे ॥ २५ ॥
 माहां बळी होऊन गेले । पृथ्वीवरी चौताळले ।
 सामर्थ्ये निराळे राहिले । हें तों घडेना ॥ २६ ॥
 असंभाव्य हे जगती । जीव कितीयेक जाती ।
 नाना अवतारपंगती । भूमंडळावरी ॥ २७ ॥
 सध्यां रोकडे प्रमाण । कांहीं करावा नलगे अनुमान ।
 नाना प्रकारीचें जीवन । पृथ्वीचेनि आधारें ॥ २८ ॥
 कित्तेक भूमी माझी म्हणती । सेवटीं आपणचि मरोन जाती ।
 कित्तेक काळ होतां जगती । जैसी तैसी ॥ २९ ॥
 ऐसा पृथ्वीचा महिमा । दुसरी काये द्यावी उपमा ।
 ब्रह्मादिकापासुनी आम्हां । आश्रयोचि आहे ॥ ३० ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 पृथ्वीस्तवननिरूपणनाम समास तिसरा ॥

समास चौथा । । । । आपनिरूपण
 ॥ श्रीरामसमर्थ ॥

आतां सकळांचे जन्मस्थान । सकळ जीवांचे जीवन ।
 जयास आपोनारायेण । ऐसें बोलिजे ॥ १ ॥
 पृथ्वीस आधार आवर्णोदक । सप्तसिंधूचें सिंधोदक ।
 नाना मेघीचें मेघोदक । भूमंडळीं चालिलें ॥ २ ॥
 नाना नद्या नाना देसीं । वाहात मिळाल्या सागरासी ।
 लाहानथोर पुण्यरासी । अगाध महिमे ॥ ३ ॥
 नद्या पर्वतीं हून कोंसळल्या । नाना सांकडीमधें रिचविल्या ।
 धबाबां खळाळां चालिल्या । असंभाव्य ॥ ४ ॥
 कूप बावी सरोवरें । उदंड तळीं थोरथोरें ।
 निर्मळें उचंबळती नीरें । नाना देसीं ॥ ५ ॥
 गायेमुखें पाट जाती । नाना कालवे वाहती ।
 नाना झन्या झिरपती । झरती नीरें ॥ ६ ॥
 डुरें विहीरें पाझर । पर्वत फुटोन वाहे नीर ।
 ऐसे उदकाचे प्रकर । भूमंडळीं ॥ ७ ॥
 जितुके गिरी तितुक्या धारा । कोंसळती भयंकरा ।
 पाभळ वाहाळा अपारा । उकळ्या सांडिती ॥ ८ ॥
 भूमंडळीचें जळ आघवें । किती म्हणोनी सांगावें ।
 नाना कारंजीं आणावें । बांधोनी पाणी ॥ ९ ॥
 डोहो डवके खबाडीं टांकीं । नाना गिरिकंदरीं अनेकीं ।
 नाना जळें नाना लोकीं । वेगळालीं ॥ १० ॥
 तीर्थे येकाहून येक । माहां पवित्र पुण्यदायक ।
 अगाध महिमा शास्त्रकारक । बोलोनि गेले ॥ ११ ॥
 नाना तीर्थांची पुण्योदकें । नाना स्थळोस्थळीं सीतळोदकें ।
 तैसींच नाना उष्णोदकें । ठाई ठाई ॥ १२ ॥
 नाना वल्लीमधें जीवन । नाना फळीं फुलीं जीवन ।
 नाना कंदीं मुळीं जीवन । गुणकारकें ॥ १३ ॥
 क्षीरोदकें सिंधोदकें । विषोदकें पीयूषोदकें ।
 नाना स्थळांतरीं उदकें । नाना गुणाचीं ॥ १४ ॥
 नाना युक्षदंडाचे रस । नाना फळांचे नाना रस ।
 नाना प्रकारीचे गोरस । मद पारा गुळत्र ॥ १५ ॥
 नाना मुक्तफळांचें पाणी । नाना रत्नी तळपें पाणी ।
 नाना शस्त्रामधें पाणी । नाना गुणाचें ॥ १६ ॥
 शुक्लीत श्रोणीत लाळ मूत्र स्वेद । नाना उदकाचे नाना भेद ।
 विवरोन पाहातां विशद । होत जातें ॥ १७ ॥
 उदकाचे देह केवळ । उदकाचेंचि भूमंडळ ।
 चंद्रमंडळ सूर्यमंडळ । उदकाकरितां ॥ १८ ॥
 क्षारसिंधु क्षीरसिंधु । सुरासिंधु आज्यसिंधु ।
 दधिसिंधु युक्षरससिंधु । शुद्ध सिंधु उदकाचा ॥ १९ ॥
 ऐसें उदक विस्तारलें । मुळापासून सेवटा आलें ।
 मधेहि ठाई ठाई उमटलें । ठाई ठाई गुप्त ॥ २० ॥
 जे जे बीजीं मिश्रीत जालें । तो तो स्वाद घेऊन उठिलें ।
 उसामधें गोडीस आलें । परम सुंदर ॥ २१ ॥
 उदकाचें बांधा हें शरीर । उदक चि पाहिजे तदनंतर ।

उदकचि उत्पत्तिविस्तार । किती म्हणोनी सांगावा ॥ २२ ॥
 उदक तारक उदक मारक । उदक नाना सौख्यदायेक ।
 पाहात उदकाचा विवेक । अलोलिक आहे ॥ २३ ॥
 भूमंडळीं धावे नीर । नाना ध्वनी त्या सुंदर ।
 धबाबां धबाबां थोर । रिचवती धारा ॥ २४ ॥
 ठाई ठाई डोहो तुंबती । विशाळ तळीं डबाबिती ।
 चबाबिती थबाबिती । कालवे पाट ॥ २५ ॥
 येकी पालथ्या गंगा वाहाती । उदकें सन्निधचि असती ।
 खळाळां झरे वाहाती । भूमीचे पोटीं ॥ २६ ॥
 भूगर्भी डोहो भरलें । कोणही देखिले ना ऐकिले ।
 ठाई ठाई झोवीरे जाले । विदुल्यतांचे ॥ २७ ॥
 पृथ्वीतळीं पाणी भरलें । पृथ्वीमधें पाणी खेळे ।
 पृथ्वी प्रगटलें । उदंड पाणी ॥ २८ ॥
 स्वर्गमृत्यपाताळीं । येक नदी तीन ताळीं ।
 मेघोदक अंतराळीं । वृष्टी करी ॥ २९ ॥
 पृथ्वीचें मूळ जीवन । जीवनाचें मूळ दहन ।
 दहनाचें मूळ पवन । थोराहून थोर ॥ ३० ॥
 त्याहून थोर परमेश्वर । महद्भूतांचा विचार ।
 त्याहून थोर परात्पर । परब्रह्म जाणावें ॥ ३१ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 आपनिरूपणनाम समास चौथा ॥

समास पांचवा । । । । अग्निनिरूपण
 ॥ श्रीरामसमर्थ ॥
 धन्य धन्य हा वैश्वानरु । होये रघुनाथाचा श्वशुरु ।
 विश्वव्यापक विश्वभरु । पिता जानकीचा ॥ १ ॥
 ज्याच्या मुखें भगवंत भोक्ता । जो ऋषीचा फळदाता ।
 तमहिमरोगहर्ता । भर्ता विश्वजनाचा ॥ २ ॥
 नाना वर्ण नाना भेद । जीवमात्रास अभेद ।
 अभेद आणी परम शुध । ब्रम्हादिकासी ॥ ३ ॥
 अग्नीकरितां सृष्टी चाले । अग्नीकरितां लोक धाले ।
 अग्नीकरितां सकळ ज्याले । लाहानथोर ॥ ४ ॥
 अग्नीनें आळलें भूमंडळ । लोकांस राहव्या जालें स्थळ ।
 दीप दीपिका नाना ज्वाळ । जेथें तेथें ॥ ५ ॥
 पोटामधें जठराग्नी । तेंणें क्षुधा लागे जनीं ।
 अग्नीकरितां भोजनीं । रुची येते ॥ ६ ॥
 अग्नी सर्वांगीं व्यापक । उष्णें राहे कोओणी येक ।
 उष्ण नस्तां सकळ लोक । मरोन जाती ॥ ७ ॥
 आधीं अग्नी मंद होतो । पुढें प्राणी तो नासतो ।
 ऐसा हा अनुभव येतो । प्राणीमात्रासी ॥ ८ ॥
 असतां अग्नीचें बळ । शत्रु जिंके तात्काळ ।
 अग्नी आहे तावत्काळ । जिणें आहे ॥ ९ ॥
 नाना रस निर्माण जाले । अग्नीकरितां निपजले ।
 माहारागी आरोग्य जाले । निमिषमात्रें ॥ १० ॥

सूर्य सकळांहून विशेष । सूर्याउपरी अग्नीप्रवेश ।
 रात्रभागीं लोक अग्नीस । साहे करिती ॥ ११ ॥
 अंत्यजगृहींचा अग्नी आणिला । त्यास दोष नाही बोलिला ।
 सकळां गृहीं पवित्र जाला । वैश्वानरु ॥ १२ ॥
 अग्नीहोत्र नाना याग । अग्नीकरितां होती सांग ।
 अग्नी वृप्त होतां मग । सुप्रसन्न होतो ॥ १३ ॥
 देव दानव मानव । अग्नीकरितां चाले सर्व ।
 सकळ जनासी उपाव । अग्नी आहे ॥ १४ ॥
 लग्नें करिती थोर थोर । नाना दारूचा प्रकार ।
 भूमंडळीं यात्रा थोर । दारूनें शोभती ॥ १५ ॥
 नाना लोक रोगी होती । उष्ण औशधें सेविती ।
 तेणे लोक आरोग्य होती । वन्हीकरितां ॥ १६ ॥
 ब्रह्मणास तनुमनु । सूर्यदेव हुताशनु ।
 येतद्विषई अनुमानु । कांहींच नाही ॥ १७ ॥
 लोकामध्यें जठरानळु । सागरीं आहे वडवनाळु ।
 भूगोळाबाहेर आवर्णानळु । शिवनेत्रीं विदुल्यता ॥ १८ ॥
 कुपीपासून अग्नी होतो । उंचदर्पणीं अग्नी निघतो ।
 काष्ठमंथनी प्रगटतो । चक्रमकेनें ॥ १९ ॥
 अग्नी सकळां ठाई आहे । कठीण घिसणीं प्रगट होये ।
 आग्यासपें दग्ध होये । गिरिकंदरें ॥ २० ॥
 अग्नीकरितां नाना उपाये । अग्नीकरितां नाना अपाय ।
 विवेकेविण सकल होये । निरार्थक ॥ २१ ॥
 भूमंडळीं लाहानथोर । सकळांस वन्हीचा आधार ।
 अग्निमुखें परमेश्वर । संतुष्ट होये ॥ २२ ॥
 ऐसा अग्नीचा महिमा । बोलिजे तितुकी उणी उपमा ।
 उत्तरोत्तर अगाध महिमा । अग्नीपुरुषाचा ॥ २३ ॥
 जीत असतां सुखी करी । मेल्यां प्रेत भस्म करी ।
 सर्वभक्षकु त्याची थोरी । काये म्हणोनी सांगावी ॥ २४ ॥
 सकळ सृष्टीचा संहार । प्रळय करी वैश्वानर ।
 वैश्वानरें पदार्थमात्र । कांहींच उरेना ॥ २५ ॥
 नाना होम उदंड करिती । घोघरीं वैश्वदेव चालती ।
 नाना क्षेत्रीं दीप जळती । देवापासीं ॥ २६ ॥
 दीपाराधनें निलांजनें । देव वोवाळिजे जनें ।
 खरें खोटें निवडणें । दिव्य होतां ॥ २७ ॥
 अष्टधा प्रकृतीं लोक तिन्ही । सकळ व्यापून राहिला वन्ही ।
 अगाध महिमा वदनीं । किती म्हणोनी बोलावा ॥ २८ ॥
 च्यारी श्रृंगें त्रिपदीं जात । दोनी शिरें सप्त हात ।
 ऐसा बोलिला शास्त्रार्थ । प्रचितीविण ॥ २९ ॥
 ऐसा वन्ही उष्णमूर्तीं । तो मी बोलिलों येथामती ।
 न्यून्यपूर्ण क्षमा श्रोतीं । केलें पाहिजे ॥ ३० ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 अग्निनिरूपणनाम समास पांचवा ॥

समास सहावा । । । वायुस्तवन

॥ श्रीरामसमर्थ ॥
 धन्य धन्य हा वायुदेव । याचा विचित्र स्वभाव ।
 वायोकरितां सकळ जीव । वर्तती जनीं ॥ १ ॥
 वायोकरितां श्वासोश्वास । नाना विद्यांचा अभ्यास ।
 वायोकरितां शरीरास । चळण घडे ॥ २ ॥
 चळण वळण प्रासारण । निरोधन आणी आकोचन ।
 प्राण अपान व्यान उदान । समान वायु ॥ ३ ॥
 नाग कूर्म कर्कश वायो । देवदत्त धनंजयो ।
 ऐसे हे वायोचे स्वभावो । उदंड असती ॥ ४ ॥
 वायो ब्रह्मांडीं प्रगटला । ब्रह्मांडदेवतांस पुरवला ।
 तेथुनी पिंडी प्रगटला । नाना गुणें ॥ ५ ॥
 स्वर्गलोकीं सकळ देव । तैसेचि पुरुषार्थी दानव ।
 मृत्यलोकींचे मानव । विख्यात राजे ॥ ६ ॥
 नरदेहीं नाना भेदे । अनंत भेदाचीं श्वापदें ।
 वनचरें जळचरें आनदें । क्रीडा करिती ॥ ७ ॥
 त्या समस्तांमधें वायु खेळे । खेचरकुळ अवघें चळे ।
 उठती वन्हीचे उबाळे । वायोकरितां ॥ ८ ॥
 वायो मेघाचें भरण भरी । सर्वेंच पिटून परतें सारी ।
 वायो ऐसा कारबरी । दुसरा नाही ॥ ९ ॥
 परी ते आत्म्याची सत्ता । वर्ते शरीरीं तत्वता ।
 परी व्यापकपणें या समर्था । तुळणा नाही ॥ १० ॥
 गिरीहून दाट फौजा । मेघ उठिले लोककाजा ।
 गर्जगर्जो तडक विजा । वायोबळें ॥ ११ ॥
 चंद्रसूर्य नक्षत्रमाळा । ग्रहमंडळें मेघमाळा ।
 यें ब्रह्मांडीं नाना कळा । वायोकरितां ॥ १२ ॥
 येकवटलें तें निवडेना । कालवलें तें वेगळें होयेना ।
 तैसें हे बेंचाड नाना । केवी कळे ॥ १३ ॥
 वायो सुटे सरारां । असंभाव्य पडतीगारा ।
 तैसे जीव हे नीरास । सरिसे पडती ॥ १४ ॥
 वायुरूपें कमळकळा । तोचि आधार जळा ।
 तया जळाच्या आधारें भूगोळा । शेषें धरिलें ॥ १५ ॥
 शेषास पवनाचा आहार । आहारें फुगे शरीर ।
 तरी मग घेतला भार । भूमंडळाचा ॥ १६ ॥
 माहांकूर्माचें शरीर भलें । नेणों ब्रह्मांड पालथें घातलें ।
 येवढें शरीर तें राहिलें । वायोचेनी ॥ १७ ॥
 वाराहें आपुलें दंतीं । पृथ्वी धरिली होती ।
 तयाची येवढी शक्ती । वायुबळें ॥ १८ ॥
 ब्रह्म विष्णु महेश्वर । चौथा आपण जगदेश्वर ।
 वायोस्वरूप विचार । विवेकी जाणती ॥ १९ ॥
 तेतिस कोटी सुरवर । अद्यासी सहस्र ऋषेश्वर ।
 सिध योगी भारेंभार । वायोकरितां ॥ २० ॥
 नव कोटी कात्यायणी । छेपन कोटी च्यामुंडिणी ।
 औट कोटी भूतखाणी । वायुरूपें ॥ २१ ॥

भूतें देवतें नाना शक्ती । वायोरूप त्यांच्या वेक्ती ।
नाना जीव नेणो किती । भूमंडळीं ॥ २२ ॥
पिंडीं ब्रह्मांडीं पुरवला । बाहेर कंचुकास गेला ।
सकळां ठाई पुरवला । समर्थ वायु ॥ २३ ॥
ऐसा हा समर्थ पवन । हनुमंत जयाचा नंदन ।
रघुनाथस्मरणीं तनमन । हनुमंताचें ॥ २४ ॥
हनुमंत वायोचा प्रसीध । पित्यापुत्रांस नाही भेद ।
म्हणोनि दोघेहि अभेद । पुरुषार्थविषीं ॥ २५ ॥
हनुमंतास बोलिजे प्राणनाथ । येणें गुणें हा समर्थ ।
प्राणेंविण सकळ वेर्थ । होत जातें ॥ २६ ॥
मागें मृत्य आला हनुमंता । तेव्हां वायो रोधला होता ।
सकळ देवांस आवस्ता । प्राणांत मांडलें ॥ २७ ॥
देव सकळ मिळोन । केलें वायुचें स्तवन ।
वायो प्रसन्न होऊन । मोकळें केलें ॥ २८ ॥
म्हणोनि प्रतपी थोर । हनुमंत ईश्वरी अवतार ।
यचा पुरुषार्थ सुरवर । पाहाताचि राहिले ॥ २९ ॥
देव कारागृहीं होते । हनुमंतें देखिलें अवचितें ।
संव्हार करूनी लंकेभोंवतें । विटंबून पाडिलें ॥ ३० ॥
उसिणें घेतलें देवांचें । मूळ शोधिलें राक्षसांचें ।
मोटें कौतुक पुच्छकेताचें । आश्चर्य वाटे ॥ ३१ ॥
रावण होता सिंहासनावरी । तेथें जाऊन ठोंसरे मारी ।
लंकेमधें निरोध करी । उदक कैचें ॥ ३२ ॥
देवास आधार वाटला । मोठा पुरुषार्थ देखिला ।
मनामधें रघुनाथाला । करुणा करिती ॥ ३३ ॥
दैत्य आवधे संव्हारिले । देव तत्काळ सोडिले ।
प्राणीमात्र सुखी जाले । त्रयलोक्यवासी ॥ ३४ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
वायोस्तवननिरूपणनाम समास सहावा ॥

समास सातवा । । । । महद्भूतनिरूपण
॥ श्रीरामसमर्थ ॥
पृथ्वीचें मूळ जीवन । जीवनाचें मूळ अग्न ।
अग्नीचें मूळ पवन । मागां निरोपिलें ॥ १ ॥
आतां ऐका पवनाचें मूळ । तो हा अंतरात्माचि केवळ ।
अत्यंतचि चंचळ । सकळामधें ॥ २ ॥
तो येतो जातो दिसेना । स्थिर होऊन बैसेना ।
ज्याचें रूप अनुमानेना । वेदश्रुतीसी ॥ ३ ॥
मुळीं मुळींचें स्फुर्ण । तेंचि अंतरात्म्याचें लक्षण ।
जगदेश्वरापासून त्रिगुण । पुढें जालें ॥ ४ ॥
त्रिगुणापासून जालीं भूतें । पावलीं पृष्ठ दशेतें ।
त्या भूतांचें स्वरूप तें । विवेकें वोळखावें ॥ ५ ॥
त्यामधें मुख्य आकाश । चौ भूतांमधें विशेष ।
याच्या प्रकाशें प्रकाश । सकळ कांहीं ॥ ६ ॥
येक विष्णु महद्भूत । ऐसा भूतांचा संकेत ।

परंतु याची प्रचीत । पाहिली पाहिजे ॥ ७ ॥
विस्तारें बोलिलीं भूतें । त्या भूतांमधें व्यापक तें ।
विवरोन पाहातां येतें । प्रत्ययासी ॥ ८ ॥
आत्मयाच्या चपळपणापुढें । वायो तें किती बापुडें ।
आत्म्याचें चपळपण रोकडें । समजोन पाहावें ॥ ९ ॥
आत्म्यावेगळें काम चालेना । आत्मा दिसेना ना आडलेना ।
गुप्तरूपें विचार नाना । पाहोन सोडी ॥ १० ॥
पिंड ब्रह्मांड व्यापून धरिलें । नाना शरीरीं विळासलें ।
विवेकी जनासी भासलें । जगदांतरी ॥ ११ ॥
आत्म्याविण देहे चालती । हें तों न घडे कल्पांतीं ।
अष्टधा प्रकृतींच्या वेक्ती । रूपासी आल्या ॥ १२ ॥
मूळापासून सेवटवरी । सकळ कांहीं आत्माच करी ।
आत्म्यापैलीकडे निर्विकारी । परब्रह्म तें ॥ १३ ॥
आत्मा शरीरीं वर्ततो । इंद्रियेंग्राम चेष्टवितो ।
नाना सुखदुःखें भोगितो । देह्यात्मयोगें ॥ १४ ॥
सप्तकंचुक हें ब्रह्मांड । त्यामधें सप्तकंचुक पिंड ।
त्या पिंडामधें आत्मा जाड । विवेकें वोळखा ॥ १५ ॥
शब्द ऐकोन समजतो । समजोन प्रत्योत्तर देतो ।
कठीण मृद सीतोष्ण जाणतो । त्वचेमधें ॥ १६ ॥
नेत्रीं भरोनी पदार्थ पाहाणें । नाना पदार्थ परीक्षणें ।
उंच नीच समजणें । मनामधें ॥ १७ ॥
क्रूरदृष्टी सौम्यदृष्टी । कपटदृष्टी कृपादृष्टी ।
नाना प्रकारींच्या दृष्टी । भेद जाणे ॥ १८ ॥
जिव्हेमधें नाना स्वाद । निवडून जाणे भेदाभेद ।
जें जें जाणें तें तें विशद । करुनी बोले ॥ १९ ॥
उत्तम अन्नाचे परिमळ । नाना सुगंध परिमळ ।
नाना फळांचे परिमळ । घ्राणइंद्रियें जाणे ॥ २० ॥
जिव्हेनें स्वाद घेणें बोलणें । पाणीइंद्रियें घेणें देणें ।
पादइंद्रियें येणें जाणें । सर्वकाळ ॥ २१ ॥
शिस्नइंद्रियें सुरतभोग । गुदइंद्रियें मळोत्सर्ग ।
मनेंकरुनी सकळ सांग । कल्पून पाहे ॥ २२ ॥
ऐसें व्यापार परोपरी । त्रिभुवनीं येकलाचि करी ।
त्याची वर्णावया थोरी । दुसरा नाही ॥ २३ ॥
त्याविण दुसरा कैचा । जे महिमा सांगावा त्याचा ।
व्याप आटोप आत्मयाचा । न भूतो न भविष्यति ॥ २४ ॥
चौदा विद्या चौसष्टी कळा । धूर्तपणाच्या नाना कळा ।
वेद शास्त्र पुराण जिव्हाळा । तेणेंविण कैचा ॥ २५ ॥
येहलोकींचा आचार । परलोकीं सारासारविचार ।
उभय लोकींचा निर्धार । आत्माच करी ॥ २६ ॥
नाना मतें नाना भेद । नाना संवाद वेवाद ।
नाना निश्चय भेदाभेद । आत्माच करी ॥ २७ ॥
मुख्यतत्व विस्तारलें । तेणें त्यास रूप आणिलें ।
येणेंकरितां सार्थक जालें । सकळ कांहीं ॥ २८ ॥

लिहिणें वाचणें पाठांतर करणें । पुसणें सांगणें अर्थ करणें ।
गाणें बाजवणें नाचणें । आत्म्याचकरितां ॥ २९ ॥
नाना सुखें आनंदतो । नाना दुःखें कष्टी होतो ।
देहे धरितो आणी सोडितो । नानाप्रकारें ॥ ३० ॥
येकलाचि नाना देहे धरी । येकलाचि नटे परोपरी ।
नट नाट्यकळा कुसरी । त्याविण नाही ॥ ३१ ॥
येकलाचि जाला बहुरूपी । बहुरूपी बहुसाक्षपी ।
बहुरूपें बहुप्रतापी । आणी लंडी ॥ ३२ ॥
येकलाचि विस्तारला कैसा । पाहे बहुविध तमासा ।
दंपत्येविण कैसा । विस्तारला ॥ ३३ ॥
स्त्रियांस पाहिजे पुरुष । पुरुषासी पाहिजे स्त्रीवेष ।
ऐसा आवडीचा संतोष । परस्परें ॥ ३४ ॥
स्थूळाचें मूळ तें लिंग । लिंगामधें हें प्रसंग ।
येणें प्रकारें जग । प्रत्यक्ष चाले ॥ ३५ ॥
पुरुषांचा जीव स्त्रियांची जीवी । ऐसी होते उठाठेवी ।
परी या सूक्ष्माची गोवी । समजली पाहिजे ॥ ३६ ॥
स्थूळांकरितां वाटे भेद । सूक्ष्मीं आवडेंचि अभेद ।
ऐसें बोलणें निरुध । प्रत्यया आलें ॥ ३७ ॥
बायकोनें बायकोस भोगिलें । ऐसें नाहीं कीं घडलें ।
बायकोस अंतरी लागलें । ध्यान पुरुषाचें ॥ ३८ ॥
स्त्रीसी पुरुष पुरुषास वधु । ऐसा आहे हा समंधु ।
याकारणें सूक्ष्म संवादु । सूक्ष्मीं च आहे ॥ ३९ ॥
पुरुषइच्छेमधें प्रकृती । प्रकृतीमधें पुरुषवेक्ती ।
प्रकृतीपुरुष बोलती । येणें न्यायें ॥ ४० ॥
पिंडावरून ब्रह्मांड पाहावें । प्रचीतीनें प्रचीतीस घ्यावें ।
उमजेना तरी उमजावें । विवराविवरों ॥ ४१ ॥
द्वैतइच्छा होते मुळीं । तरी ते आली भूमंडळीं ।
भूमंडळीं आणी मुळीं । रुजु पाहावें ॥ ४२ ॥
येथें मोठा जाला साक्षेप । फिटला श्रोतयांचा आक्षेप ।
जे प्रकृतीपुरुषाचें रूप । निवडोन गेलें ॥ ४३ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
महद्भूतनिरूपणनाम समास सातवा ॥

समास आठवा । । । । आत्मारामनिरूपण
॥ श्रीरामसमर्थ ॥

नमूं गणपती मंगळमूर्ती । ज्याचेनि मतिस्फूर्ती ।
लोक भजनी स्तवन करिती । आत्म्याचें ॥ १ ॥
नमूं वैखरी वागेश्वरी । अभ्यांतरीं प्रकाश करी ।
नाना भरोवरी विवरी । नाना विद्या ॥ २ ॥
सकळ जनांमधें नाम । रामनाम उत्तमोत्तम ।
श्रम जाउनी विश्राम । चंद्रमौळी पावला ॥ ३ ॥
नामाचा महिमा थोर । रूप कैसें उत्तरोत्तर ।
परात्पर परमेश्वर । त्रयलोक्यधर्ता ॥ ४ ॥
आत्माराम चहुंकडे । लोक वावडे जिकडे तिकडे ।

देहे पडे मृत्य घडे । आत्म्याविण ॥ ५ ॥
जीवात्मा शिवात्मा परमात्मा । जगदात्मा विश्वात्मा गुप्तात्मा ।
आत्मा अंतरत्मा सूक्ष्मात्मा । देवदानवमानवीं ॥ ६ ॥
सकळ मार्ग चालती बोलती । अवतारपंगतीची गती ।
आत्म्याकरितां होत जाती । ब्रह्मादिक ॥ ७ ॥
नादरूप जोतीरूप । साक्षरूप सत्तारूप ।
चैतन्यरूप सस्वरूप । द्रष्टारूप जाणिजे ॥ ८ ॥
नरोत्तमु विरोत्तमु । पुरुषोत्तमु रघोत्तमु ।
सर्वोत्तमु उत्तमोत्तमु । त्रयलोक्यवासी ॥ ९ ॥
नाना खतपट आणी चटपट । नाना लटपट आणि झटपट ।
आत्मा नसतां सर्व सपाट । चहुंकडे ॥ १० ॥
आत्म्याविण वेडें कुडें । अत्म्याविण मडें बापुडें ।
आत्म्याविण थडें रोकडें । शरीराचें ॥ ११ ॥
आत्मज्ञानी समजे मनीं । पाहे जनी आत्मयालागुनी ।
भुवनी अथवा त्रिभुवनी । अत्म्याविणें वोस ॥ १२ ॥
परम सुंदर आणि चतुर । जाणे सकळ सारासार ।
आत्म्याविण अंधकार । उभय लोकीं ॥ १३ ॥
सर्वांगीं सिध सावध । नाना भेद नाना वेध ।
नाना खेद आणी आनंद । तेणेंचि करितां ॥ १४ ॥
रंक अथवा ब्रह्मादिक । येकचि चालवी अनेक ।
पाहावा नित्यानित्यविवेक । कोण्हियेकें ॥ १५ ॥
ज्याचे घरी पत्निणी नारी । आत्मा तंवरी आवडी धरी ।
आत्मा गेलियां शरीरीं । तेज कैचें ॥ १६ ॥
आत्मा दिसेना ना भासेना । बाह्याकारें अनुमानेना ।
नाना मनाच्या कल्पना । आत्म्याचेनी ॥ १७ ॥
आत्मा शरीरीं वास्तव्य करी । अवघें ब्रह्मांड विवरी भरी ।
वासना भावना परोपरीं । किती म्हणोनी सांगाव्या ॥ १८ ॥
मनाच्या अनंत वृत्ती । अनंत कल्पना धरिती ।
अनंत प्राणी सांगो किती । अंतर त्यांचें ॥ १९ ॥
अनंत राजकारणें धरणें । कुबुधी सुबुधी विवरणें ।
कळों नेदणें चुकावणें । प्राणीमात्रासी ॥ २० ॥
येकास येक जपती टपती । येकास येक खपती लपती ।
शत्रुपणाची स्थिती गती । चहुंकडे ॥ २१ ॥
पृथ्वीमधें परोपरीं । येकास येक सिंतरी ।
कित्तेक भक्त परोपरीं । परोपकार करिती ॥ २२ ॥
येक आत्मा अनंत भेद । देहेपरत्वे घेती स्वाद ।
आत्मा ठाईचा अभेद । भेद हि धरी ॥ २३ ॥
पुरुषास स्त्री पाहिजे । स्त्रीस पुरुष पाहिजे ।
नवरीस नवरी पाहिजे । हें तों घडेना ॥ २४ ॥
पुरुषाचा जीव स्त्रीयांची जीवी । ऐसी नाहीं उठाठेवी ।
विषयसुखाची गोवी । तेथें भेद आहे ॥ २५ ॥
ज्या प्राण्यास जो आहार । तेथेंचि होती तत्पर ।
पशूचे आहारीं नर । अनादरें वर्तती ॥ २६ ॥

आहारभेद देहेभेद । गुप्त प्रगट उदंड भेद ।
 तैसाचि जाणावा आनंद । वेगळाला ॥ २७ ॥
 सिंधु भूगर्भीचीं नीरें । त्या नीरामधील शरीरें ।
 आवर्णोदकाचीं जळचरें । अत्यंत मोठी ॥ २८ ॥
 सूक्ष्म दृष्टीं आणितां मना । शरीराचा अंत लागेना ।
 मा तो अंतरात्मा अनुमाना । कैसा येतो ॥ २९ ॥
 देह्यात्मयोग शोधून पाहिला । तेणें कांहीं अनुमानला ।
 स्थूळसूक्ष्माचा गलबला । गथागोवी ॥ ३० ॥
 गथागोवी उगवाव्याकारणें । केलीं नाना निरूपणें ।
 अंतरात्मा कृपाळुपणें । बहुतां मुखें बोलिला ॥ ३१ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 आत्मारामनिरूपणनाम समास आठवा ॥

समास नववा । । । । नाना उपासनानिरूपण
 ॥ श्रीरामसमर्थ ॥
 पृथ्वीमधे लोक नाना । त्यास नाना उपासना ।
 भावार्थे प्रवर्तले भजना । ठाई ठाई ॥ १ ॥
 अपुल्या देवास भजती । नाना स्तुती स्तवनें करिती ।
 जे जे निर्गुण म्हणिते । उपासनेसी ॥ २ ॥
 याचा कैसा आहे भाव । मज सांगिजे अभिप्राव ।
 अरे हा स्तुतीचा स्वभाव । ऐसा आहे ॥ ३ ॥
 निर्गुण म्हणिजे बहुगुण । बहुगुणी अंतरात्मा जाण ।
 सकळ त्याचे अंश हें प्रमाण । प्रचित पाहा ॥ ४ ॥
 सकळ जनासी मानावें तें । येका अंतरात्म्यास पावतें ।
 अधिकारपरत्वे तें । मान्य कीजे ॥ ५ ॥
 श्रोता म्हणे हा अनुमान । मुळीं घालावें जीवन ।
 तें पावे पानोपान । हे सध्या प्रचिती ॥ ६ ॥
 वक्ता म्हणे तुळसीवरी । उदक घालावें पात्रभरी ।
 परी न धिरे निमिषभरी । भूमीस भेदे ॥ ७ ॥
 थोरा वृक्षास कैसे करावें । सेंड्या पात्र कैसे न्यावें ।
 याचा अभिप्राव देवें । मज निरोपावा ॥ ८ ॥
 प्रजन्याचें उदक पडतें । तें तों मुळाकडे येतें ।
 हात चि पावेना तेथें । काये करिती ॥ ९ ॥
 सकळास मूळ सांपडे । ऐसें पुण्य कैचें घडे ।
 साधुजनाचें पवाडे । विवेकीं मन ॥ १० ॥
 तथापी वृक्षांचेनि पडिपाडें । जीवन घालितां कोठें पडे ।
 ये गोष्टीचें सांकडें । कांहींच नाही ॥ ११ ॥
 मागील आशकेचें निरशन । होतां जालें समाधान ।
 आतां गुणास निर्गुण । कैसे म्हणती ॥ १२ ॥
 चंचळपणें विकारलें । सगुण ऐसें बोलिलें ।
 येर तें निर्गुण उरलें । गुणातीत ॥ १३ ॥
 वक्ता म्हणे हा विचार । शोधून पाहावें सारासार ।
 अंतरीं राहातां निर्धार । नांव नाही ॥ १४ ॥
 विवेकेचि तो मुख्य राजा । आणि सेवकाचें नांव राजा ।

याचा विचार समजा । वेवाद खोटा ॥ १५ ॥
 कल्पांतप्रळई जें उरलें । तें निर्गुण ऐसें बोलिलें ।
 येर तें अवघेंचि जालें । मायेमधें ॥ १६ ॥
 सेना शाहार बाजार । नाना यात्रा लाहानथोर ।
 शब्द उठती अपार । कैसे निवडावे ॥ १७ ॥
 काळामधे प्रज्यन्यकाळ । मध्यरात्रीं होतां निवळ ।
 नाना जीव बोलती सकळ । कैसे निवडावे ॥ १८ ॥
 नाना देश भाषा मते । भूमंडळीं असंख्याते ।
 बहु ऋषी बहु मते । कैसीं निवडावीं ॥ १९ ॥
 वृष्टी होतां च अंकुर । सृष्टीवरी निघती अपार ।
 नाना तरु लाहानथोर । कैसे निवडावे ॥ २० ॥
 खेचरें भूचरें जळचरें । नाना प्रकारींचीं शरीरें ।
 नाना रंग चित्रविचित्रे । कैसी निवडावीं ॥ २१ ॥
 कैसें दृश्य आकारलें । नानापरीं विकारलें ।
 उदंडचि पैसावलें । कैसें निवडावें ॥ २२ ॥
 पोकळीमधें गंधर्वनगरें । नाना रंग लाहानथोरें ।
 बहु वेक्ति बहु प्रकारें । कैसीं निवडावीं ॥ २३ ॥
 दिवसरजनीचे प्रकार । चांदिणें आणी अंधकार ।
 विचार आणी अविचार । कैसा निवडावा ॥ २४ ॥
 विसर आणी आठवण । नेमस्त आणी बाष्कळपण ।
 प्रचित आणी अनुमान । येणें रितीं ॥ २५ ॥
 न्याय आणी अन्याय । होय आणी न होये ।
 विवेकेविण काये । उमजों जाणे ॥ २६ ॥
 कार्यकर्ता आणी निकामी । शूर आणी कुकर्मी ।
 धर्मी आणी अधर्मी । कळला पाहिजे ॥ २७ ॥
 धनाढ्य आणि दिवाळखोर । साव आणि तश्कर ।
 खरें खोटें हा विचार । कळला पाहिजे ॥ २८ ॥
 वरिष्ठ आणि कनिष्ठ । भ्रष्ट आणी अंतरनिष्ठ ।
 सारासार विचार पष्ट । कळला पाहिजे ॥ २९ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 नाना उपासनानिरूपणनाम समास नववा ॥

समास दहावा । । । । गुणभूतनिरूपण
 ॥ श्रीरामसमर्थ ॥
 पंचभूतें चाले जग । पंचभूतांची लगबग ।
 पंचभूतें गेलियां मग । काये आहे ॥ १ ॥
 श्रोता वक्त्यास बोले । भूतांचे महिमे वाढविले ।
 आणि त्रिगुण कोठें गेले । सांगा स्वामी ॥ २ ॥
 अंतरात्मा पांचवे भूत । त्रिगुण त्याचें अंगभूत ।
 सावध करूनियां चित्त । बरें पाहें ॥ ३ ॥
 भूत म्हणिजे जितुकें जालें । त्रिगुण जाल्यांत आले ।
 इतुकेन मूळ खंडलें । आशकेचें ॥ ४ ॥
 भूतावेगळें कांहीं नाही । भूतजात हें सर्व हि ।
 येकावेगळें येक कांहीं । घडेचिना ॥ ५ ॥

आत्म्याचेनी जाला पवन । पवनाचेन प्रगटे अग्न ।
 अग्नीपासून जीवन । ऐसें बोलती ॥ ६ ॥
 जीवन आवधें डबाबिलें । तें रविमंडळें आळलें ।
 वन्हीवायोचेन जालें । भूमंडळ ॥ ७ ॥
 वन्ही वायो रवी नस्तां । तरी होते उदंड सीतळता ।
 ते सीतळतेमधें उष्णता । येणें न्यायें ॥ ८ ॥
 आवधें वर्मासी वर्म केलें । तरीच येवढें फांपावलें ।
 देहेमात्र तितुकें जालें । वर्माकरितां ॥ ९ ॥
 आवधें सीतळचि असतें । तरी प्राणीमात्र मरोनी जातें ।
 आवध्या उष्णेंचि करपते । सकळ कांहीं ॥ १० ॥
 भूमंडळ आळोन गोठलें । तें रविकिर्णें वाळोन गेलें ।
 मग सहज चि देवें रचिलें । उपायासी ॥ ११ ॥
 म्हणोनी केला प्रज्यन्यकाळ । थंड जालें भूमंडळ ।
 पुढेंउष्ण कांहीं सीतळ । सीतकाळ जाणावा ॥ १२ ॥
 सीतकाळें कष्टले लोक । कर्पोन गेलें वृक्षादिक ।
 म्हणोन पुढें कौतुक । उष्णकाळाचें ॥ १३ ॥
 त्याहिमधें प्रातःकाळ । माध्यानकाळ सायंकाळ ।
 सीतकाळ उष्णकाळ । निर्माण केले ॥ १४ ॥
 ऐसें येकामागें येक केलें । विलेनें नेमस्त लाविलें ।
 येणेंकरितां जगले । प्राणीमात्र ॥ १५ ॥
 नाना रसें रोग कठिण । म्हणोनी औषधी केल्या निर्माण ।
 परंतु सृष्टीचें विवरण । कळलें पाहिजे ॥ १६ ॥
 देहेमूळ रक्त रेत । त्या आपाचे होती दात ।
 ऐसीच भूमंडळीं प्रचित । नाना रत्नांची ॥ १७ ॥
 सकळांसी मूळ जीवन बांधा । जीवनें चाले सकळ धंदा ।
 जीवनेविण हरिगोविंदा । प्राणी कैचे ॥ १८ ॥
 जीवनाचें मुक्ताफळ । शुक्रासारिखें सुढाळ ।
 हिरे माणिके इंद्रनीळ । ते जळें जाले ॥ १९ ॥
 महिमा कोणाचा सांगावा । जाला कर्दमुचि आघवा ।
 वेगळवेगळु निवडावा । कोण्या प्रकारें ॥ २० ॥

परंतु बोलिलें कांहींयेक । मनास कळावया विवेक ।
 जनामधें तार्किक लोक । समजती आघवें ॥ २१ ॥
 आवधें समजलें हें घडेना । शास्त्रांशास्त्रांसीं पडेना ।
 अनुमानें निश्चय होयेना । कांहींयेक ॥ २२ ॥
 अगाध गुण भगवंताचे । शेष वर्णुं न शके वाचें ।
 वेदविधी तेहि काचे । देवेंविण ॥ २३ ॥
 आत्माराम सकळां पाळी । आवधें त्रयलोक्य सांभाळी ।
 तया येकेंविण धुळी । होये सर्वत्रांची ॥ २४ ॥
 जेथें आत्माराम नाही । तेथें उरों न शके कांहीं ।
 त्रयलोकीचे प्राणी सर्व हि । प्रेतरूपी ॥ २५ ॥
 आत्मा नस्तां येती मरणें । आत्म्याविण कैचें जिणें ।
 बरा विवेक समजणें । अंतर्यामीं ॥ २६ ॥
 समजणें जें विवेकाचें । तेहि आत्म्याविण कैचें ।
 कोणीयेकें जगदीशाचें । भजन करावें ॥ २७ ॥
 उपासना प्रगट जाली । तरी हे विचारणा कळली ।
 याकारणें पाहिजे केली । विचारणा देवाची ॥ २८ ॥
 उपासनेचा मोठा आश्रयो । उपासनेविण निराश्रयो ।
 उदंड केलें तरी तो जयो । प्राप्त नाहीं ॥ २९ ॥
 समर्थाची नाही पाठी । तयास भलताच कुटी ।
 याकारणें उठाउठी । भजन करावें ॥ ३० ॥
 भजन साधन अभ्यास । येणें पाविजे परलोकास ।
 दास म्हणे हा विश्वास । धरिला पाहिजे ॥ ३१ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 गुणभूतनिरूपणनाम समास दहावा ॥
 ॥ दशक सोळावा स्माप्त ॥

Encoded and proofread by Vishwas Bhide.